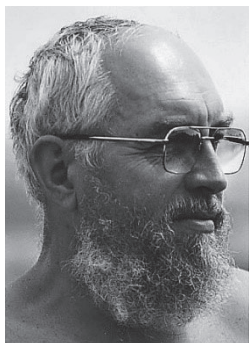

80 let Josefa Švankmajera

Na sklonku minulého tisíciletí mi můj někdejší učitel češtiny ze základní školy pan Miroslav Kubiček, kterého jsem i po letech čas od času rád doma navštěvoval, doporučil, abych se zkusil seznámit s panem Švankmajerem – tehdy učitelem fyziky na jedné litvínovské základní škole (kterou jsem kdysi absolvoval). Prý máme oba společný zájem o poznávání přírody a také poněkud svéráznou náтуру a postoje ke světu. A že prý bychom mohli přes tohoto konička najít společnou řeč a mohl bych se od něj hodně naučit... Trvalo pár měsíců, než přišla příležitost k našemu seznámení. Uvolil jsem se tehdy svězt jednoho známého, který potřeboval dohledat několik lokalit vzácných druhů rostlin v okolí Litvínova do své diplomky. A Josef Švankmajer byl ten, kdo mu měl ta místa s jistotou ukázat.

Nepřehlédnutelná vysoká, statná a dokonale vzpřímená postava, mohutné dlaně, v nichž se botanická lupa skoro ztrácela, a které lehce nesly do terénu kuriózní postarší tmavý hranatý kufřík „diplomaták“ a pevně letité pouzdro na foťák... zjevně široké znalosti Litvínovska i zdejší přírody, dosti úsporná řeč, protknutá občasnými úslovími a bonmoty (jimiž jsem tehdy často nerozuměl) a pronášená nezapomenutelným nosovým hlasem... to všechno byly zjevné znaky výjimečnosti páně Švankmajera. Brzy jsem ale zjistil, že pobyt v terénu s ním je doslova plný jmen snad všeho, co se hýbe a roste, a také že je s ním občas docela zábava... Strávili jsme tehdy venku jen několik hodin, ale dnes už dávno vím, že pro mne to bylo setkání osudové – a také začátek našeho dlouholetého přátelství. Společně čtvrt století uběhlo jako voda a loňský rok přinesl příležitost připomenout Josefovou životní cestu.

Mladá léta

Josef Švankmajer se narodil 6. července 1942 v Humpolci, většinu svého života prožil ale na Mostecku. Obnova poničeného průmyslu po druhé světové válce a odsun německých obyvatel z českého pohraničí způsobily, že se brzy po Josefově narození celá rodina opakovaně stěhovala za práci a bydlením. Jeho otec pracoval od roku 1945 ve Stalínových závodech v Záluží u Litvínova² jako účetní; maminka byla až do roku 1956 v domácnosti. V roce 1947 se však rodina stěhuje za lepší práci a lepším bydlením do Dolního Adršpachu na Náchodsku. Již v následujícím roce se však všichni opět stěhují – tentokrát do Mostu, kde otec získal místo účetního a vedoucího úseku materiálně-technického zásobování v Ocelárnách 1. máje³. Josef tak už jako malý klučina stihl během 3 let pobývat postupně na 4 (!) místech... Od června roku 1948 pak už celá

rodina žila spokojeně v Mostě, a to až do roku 1974.

Na základní škole měl Josef v letech 1948–1949 štěstí na učitele: už v první třídě v něm probudil mostecký učitel a přírodovědec Josef Borovička zájem o motýly, v tom pak pokračoval také

² Pozdější Chemopetrol Litvínov, dnes Rafinérie Litvínov ve skupině Orlen Unipetrol RPA.

³ Nešlo o nijak malý podnik. Ocelárny měly např. vlastní elektrárnu a asi 700 zaměstnanců.

Antonín Kočí. V letech 1956–1959 Josef studoval na tzv. Jedenáctileté střední škole v Mostě⁴. Zde se krom jiného naučil i základům latiny a řečtiny, což se mu později mnohokrát hodilo. Také tady se Josef setkal s učitelem, který ho pozitivně ovlivnil na celý život. Miloslav Toman, významný botanik⁵, který na mostecké střední škole vyučoval chemii, v něm tehdy probudil zájem o halofyty v nedalekých Bylanech a stepní flóru malebných kopců Českého středohoří na Mostecku, stejně jako například Lovoše. V letech 1959–1963 Josef absolvoval učitelství na Pedagogickém institutu v Ústí nad Labem⁶. Zvolil si aprobaci pro výuku matematiky, fyziky a pracovní výchovy na 2. stupni základních škol. Tématem jeho diplomové práce byly Osciloskopické demonstrace elektromagnetických vln na základních devítiletých školách ve fyzice v 9. ročníku. Studium zakončil v červnu 1963 s červeným diplomem. V roce 1965 Josef ještě téma své diplomové práce doplnil o další didaktické poznatky a metody.

Učitelská léta

Krátce po studiu Josef nastoupil základní vojenskou službu v Litoměřicích (1963–1965). Po propuštění do tzv. aktivní zálohy nastoupil v září roku 1965 do svého prvního zaměstnání, na Pedagogickou fakultu v Ústí nad Labem. Tam měl pracovat jako asistent na katedře fyziky Pedagogického institutu (obor mechanika, fyzika pevné báze). I když měl Josef pracovní místo i podmínky a dokonce i služební byt domluveny ještě před nástupem „na vojnu“, již několik týdnů po začátku jeho pracovního poměru na škole nový děkan dohodnuté podmínky zcela změnil v Josefov neprospěch. Nezbyvalo tedy než se poohlédnout po místě jiném. Už v polovině října roku 1965 proto Josef nastoupil na 1. základní devítiletou školu (ZDŠ) v Mostě jako učitel matematiky, fyziky a pracovní výchovy. Učil zde také tělocvik.

Josef Švankmajer na dovolené v roce 1965. Fotografie z rybníku Rokytnák v Podtroseckém údolí v Českém ráji, těsně před ukončením Josefovou základní vojenské služby.

Do dobře započaté učitelské kariéry však zanedlouho zasáhla politika. Koncem srpna 1968 podepsal Josef rezoluci odsuzující invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, a přestože byl později opakovaně vyzván, aby svůj postoj k věci změnil, přes hrozbu ztráty zaměstnání odmítl dělat

---

⁴ Jedenáctiletá střední škola v Mostě byla v roce 1953 zřízena jako náhrada za reálné či klasické gymnázium. Ve školním roce 1958/59 byla pokusně zavedena Dvanáctiletá střední škola. Později škola fungovala už jako gymnázium (nyní Podkrušnohorské gymnázium v Mostě).

⁵ RNDr. Miloslav Toman, CSc. (1932–2013), významný botanik a fytoecolog s širokými znalostmi. Zabýval se především stepní a halofilní květenou, vegetací a fytogeografií v Čechách. V 60. letech 20. století shromáždil podklady k vyhlášení řady chráněných území na Mostecku a navrhl jejich reprezentativní síť. Kromě publikování vědeckých prací také popularizoval přírodu severozápadních Čech, zejména květenu a její nejcennější lokality. V letech 1960–1988 působil na Pedagogické fakultě v Ústí nad Labem.

⁶ Původně Vyšší pedagogická škola, založená roku 1954, se v roce 1959 změnila na Pedagogický institut. Z něj vznikla roku 1964 Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem.

pomýleného a stále trval na svém podpisu.⁷ Vedení školy mu v dalších letech opakovaně naznačovalo, že by bylo lépe, aby sám odešel ze školy a dělal nějakou jinou, dělnickou profesi. K tomu se však Josef neměl. Následovalo tedy jeho přeložení v létě 1971 na 8. ZDŠ v Mostě (proti jeho vůli), kde však směl učit pouze pracovní výchovu v dílnách. Začátkem ledna roku 1974 se Josef rozhodl rozvázat pracovní poměr a už se zdálo, že skončí s lepším platem a čistší hlavou jako dělník ve skladu v Mostě-Velebudicích. V polovině roku ale dostal nečekanou nabídku od okresního školního inspektora: pokud by nastoupil na novou 14. ZDŠ v Mostě, mohl by učit předměty své aprobace bez omezení. Učitelů fyziky a matematiky byl téměř všeobecný nedostatek, a to Josefa definitivně přivedlo zpět k učitelskému povolání. Na 14. ZDŠ ale působil krátce, jen 1 rok. Na podzim roku 1974 se Josef oženil a přestěhoval se ke své ženě Zdeňce do Litvínova. O prázdninách jej přemluvil ředitel 1. ZDŠ v Litvínově Miroslav Kubíček, aby šel vyučovat předměty k němu na 1. ZDŠ v Litvínově s tím, že se za něj jako za politicky nespolehlivého zaručí na okresním výboru KSČ v Mostě. Do práce by to Josef měl jen několik minut pěšky a to rozhodlo. Učil zde až do podzimu roku 1987, kdy byl opět přesvědčen panem Kubíčkem (tehdy již vedoucím školského odboru okresního národního výboru v Mostě), aby nastoupil na 10. základní školu (ZŠ) s rozšířenou výukou matematiky a přírodovědných předmětů v Mostě. Vyučoval zde hlavně matematiku, fyziku a nově zaváděné programování – výpočetní techniku. Kromě výuky na zmíněné ZŠ učil také na blízké Střední pedagogické škole v Mostě, kde neměli pro tyto předměty dostatek učitelů. V roce 1993 Josef přešel zpět do Litvínova (tentokrát na 3. ZŠ s rozšířenou výukou jazyků), kde roku 2007 zakončil v 65 letech svou učitelskou kariéru. Odučil celkem 45 let na základních a středních školách (krom toho krátce i na vysoké škole), obvykle 28–36 výukových hodin týdně. Za zmínku stojí také to, že za celou dobu své učitelské praxe Josef neměl jedinou hodinu absence z důvodu nemoci.

I když Josefovi jeho méně obvyklá a na školách spíše nedostatková aprobace předmětů zajistila celkem jisté učitelské místo, příležitostně využíval možnosti ke svému dalšímu studiu. V letech 1970–1972 absolvoval své první postgraduální studium na Pedagogické fakultě v Ústí nad Labem, druhé pak v letech 1976–1978. Při obou těchto studiích se věnoval didaktice fyziky na základní škole a navázal tak na své dřívější výsledky ve výuce elektrotechniky. Roku 1986 Josef úspěšně zakončil tříleté specializační studium Výchova k péči o životní prostředí na Ústavu aplikované ekologie a ekotechniky v Kostelci nad Černými lesy. V období let 1978–1985 se Josef pravidelně zúčastňoval krajských lektorátů pro přípravu pedagogických pracovníků, které byly pořádány k zavádění inovací ve výuce matematiky, fyziky i nově orientovaného pracovního vyučování – elektropráce a výpočetní technika. (Semináře pro tzv. Nové pojetí vyučování matematice a fyzice probíhaly na různých místech Severočeského kraje.) Pro uvedené tři vyučovací předměty Josef připravil celkem 15 přednášek. I díky tomu mohl v letech 1976–1983 jako okresní lektor pro „Nové pojetí“ pomáhat zavádět nové změny do výuky na vyšším stupni základních škol, a když se mu podařilo získat učebnu se sítí počítačů, pracoval také jako okresní metodik pro nově vznikající předmět – výpočetní techniku.

Na výletě s žáky 10. základní školy v Mostě za jarními houbami a květenou státní přírodní rezervace Milá v Českém středohoří. Foto Tomáš Trčka, 16. dubna 1988.

⁷ Tehdy si Josef také nechal narůst plnovous s tím, že jej bude nosit, dokud Československo neopustí poslední sovětský voják. Svému slovu dostal, ale vousy si ponechal až do současnosti.

Za výsledky své pedagogické práce získal Josef od různých institucí okresní až celostátní úrovně celkem 17 uznání (především českých). Poslední z nich obdržel od ministra školství v roce 1993. Je také držitelem ocenění Budovatel města Mostu II. stupně. (Jistě pozoruhodný počet oficiálních ocenění dlouholeté činnosti na celkem nenápadně pracujícího nestraníka.) Další, snad ještě větší odměnou mu bylo to, že se hned od počátku jeho působení na základních školách jeho žáci umísťovali na předních místech v okresních a někdy také v krajských kolech matematické i fyzikální olympiády. (Josef krom jiného dlouhodobě působil v okresních výborech obou těchto olympiád.)

Jako učitel byl Josef věcný a důsledný, ale výuku dovedl zajímavě podat – a také vtípně odlehčit. Vždy ale šel k jádru věci, „okecávání“ špatně snáší. Vnímavější žáci i někteří jeho kolegové si dodnes pamatují alespoň některé z mnoha jeho bonmotů či mírně ironických (ale vždy kultivovaných) poznámek, které Josef občas vtípně použil při výuce i v běžném životě. Nevycválance či lajdáka dovedl trefně usadit, ale pokud mohu vědět, nikdy se nesnížil ke shazování žáků a vytváření přehnaného odstupu mezi učiteli a jejich svěřenci. Povýšená nadřazenost některých kolegů v učitelském sboru ho naopak nenechávala chladným. Josef mi k tomu jednou sám řekl: „*Sám od sebe jsem neřikal jiným, co mně na nich vadí, ale pokud někdo s něčím přišel (přišla) a koledoval(a) si sám – pak přes hubu dostal(a) hned... a klidně i veřejně na poradě. Kdybych byl Apačem nebo Šošonem, asi bych měl jméno – Ten-který-říká-co-se-nelíbí. 45 let jsem kvůli tomu i dost vytrpěl, ale jiný... bych – narodiv se znovu – nebyl.*“. Tady ale musím zdůraznit, že Josef vždy jednal uvážlivě a s chladnou hlavou – podle zásady *sine ira et studio*. A to jeho žáci i (ti do sebe méně zahledění) učitelská kolegové dobře věděli. Několik mých přátel a kolegů dodnes vzpomíná, jak dobře kdysi na škole vedl je nebo jejich děti. Však byl Josef ještě dlouho po ukončení aktivní učitelské kariéry vyžadován pro domácí doučování fyziky a matematiky, ale i přírodopisu a chemie – čemuž většinou rád vyhověl. Sám jsem ve svém mládí při různých příležitostech zažil, jak mistrně dovedl podat (pro mě) méně zajímavou fyzikální či technickou věc a musím se přiznat, že dodnes lituji, že jsem neměl to štěstí mít ho ve škole na matematiku a fyziku. Oba předměty by mě určitě bavily více a nebral bych je tehdy za spíše nutné zlo.

Josefovy záliby a koníčky

Z uvedeného je patrné, že matematika, výpočetní technika i fyzika byly Josefovi nejen obživou, ale i jeho celoživotními zájmy. K těm patřily také hudba, dokumentační fotografování, literatura, a především příroda – její aktivní poznávání a ochrana.

K lásce k přírodě a jejímu poznávání Josefa vedli už rodiče, s nimiž (a později také s vlastní rodinou) jezdil téměř půl století pravidelně na chalupu do Kacanov v Českém ráji. V 90. letech však byli Švankmajerovi donuceni chalupu prodat, a tak Josefova rodina pořídila starší chatu ve Vysoké Libyni na severním Plzeňsku. Josef si velmi brzy rozšířil zeměpisné i přírodovědné znalosti o tomto

kraji (znal jej ale celkem dobře už z řady profesních pobytů v rámci tzv. škol v přírodě, kde pravidelně chodil každé odpoledne s dětmi na výlety do okolí). Podobně Josef později prochodil Slavkovský les a okolí západočeských lázní (včetně systematického poznání asi 120 tamních minerálních pramenů). Jinak ale Josef stačil o dovolených projezdit a prochodit velkou část někdejšího

Josef Švankmajer dokumentuje pro státní ochranu přírody imisemi poničené krušnohorské smrčiny v horní části Šumného dolu nad Litvínovem. Foto Tomáš Trčka, 28. srpna 1983.

Československa. Zvláště si oblíbil hory Čech a Slovenska, kam se hlavně v mladších letech rád opakovaně vracel.

K jeho nejzamilovanějším krajům patří České středohoří a zmíněný Český ráj, rád si vzpomene ale snad na všechny krajiny severozápadních a severních Čech. Když jsem se s Josefem seznámil, fascinovalo mě mimo jiné právě to, jak dobře zná severozápadní Čechy, stejně jako to, že má hezký vztah i k územím, která si oblíbil málokdo – jako například k průmyslem a přesuny obyvatel těžce zatíženému, a přesto tak zajímavému Mostecku. Poznávání severozápadní části Čech mu později usnadnily akce pořádané Severočeskou pobočkou Československé botanické společnosti⁸. O tom ale více později.

Málokdo dnes ví o Josefově aktivní muzikantské minulosti, přestože rozhodně nebyla zanedbatelná. Josefovou bohatýrskou postavu nebylo po 17 let možné přehlédnout na vystoupeních různých hudebních souborů v Ústí nad Labem a na Mostecku. Už jako student hrál v letech 1961–1963 na kytaru ve dvou orchestrech v Ústí nad Labem. V letech 1962–1963 pak hrál na kontrabas v orchestru Severka (zřizovatelem byl Závodní klub ROH Ocelárny 1. máje Most), se stejným nástrojem působil v letech 1963–1965 ve čtyřech orchestrech při vojenském útvaru č. 6174 Litoměřice. Po skončení základní vojenské služby hrál Josef 9 let na baskytaru a kytaru v big-beatové kapele Neoton (1965–1974, zřizovatelem byl Závodní klub ROH ČSD Most); zde byl také 8 let kapelníkem a vedoucím (1967–1974). Od roku 1968 hrál souběžně také na baskytaru v N-Combu (1968–1974, zřizovatelem byl Neprakta klub Most). V roce 1974 hrál na baskytaru a kontrabas v country skupině Permon (zřizovatelem byl Závodní klub ROH Důl Vítězný únor v Záluží u Litvínova). Svou muzikantskou činnost zakončil ve velkém orchestru KLUB 49, kde hrál na baskytaru v letech 1974–1978 (zřizovatelem byl REPRES Dům horníků Most).

Botanická léta

Josef tíhl k poznávání přírody odmala. Jak už jsem uvedl, jeho zájem o botaniku podpořil už na gymnáziu dr. Miloslav Toman, pak ale načas Josefovou zálibu v poznávání rostlin poněkud překryly další zájmy, především aktivní působení ve zmíněných hudebních kapelách. Už od začátku 70. let ale Josef zažil několik vydařených botanických exkurzí pořádaných Severočeskou pobočkou Československé botanické společnosti (SP ČSBS)⁹. Později, během svého působení na 14. ZDŠ v Mostě v roce 1974 dostal více příležitostí, aby se účastnil dalších botanických akcí (třeba jako zástup za metodičku výuky přírodopisu pro mostecké základní školy paní Polankovou). Zejména exkurze na Oblík a Ranou v Českém středohoří, která proběhla 31. května 1975 pod vedením Jana Otakara Martinovského, Josefa nadchla. Téhož roku se také Josef Švankmajer stal řádným členem SP ČSBS – a je jím dosud. Od přelomu 70. – 80. let až do roku Josefa Švankmajera při focení sírovce žlutooranžového v Lounském středohoří poblíž Odolic. Foto Tomáš Trčka, 9. června 1985.

⁸ Později byla v souvislosti se změnami státoprávního uspořádání republiky přejmenována na Severočeskou pobočku České botanické společnosti.

⁹ Svůj podíl na tom měla i Josefova pozdější manželka Zdenka (pro Josefa to ale vždy byla Zdeňka), která se exkurzí Pobočky již tehdy účastnila jako metodička výuky přírodopisu na základní škole. Také ona byla žačkou M. Tomana; učil ji v rámci pedagogického studia v Ústí nad Labem.

2016 se pak Josef zúčastňoval akcí Pobočky takřka pravidelně. Později také vícekrát pomohl s akcemi pořádanými pro veřejnost: v roce 2003 organizačně zajistil velmi povedený letní (tzv. malý) floristický kurz v Litvínově; zde vedl také o dva roky dříve jarní dvoudenní (víkendovou) botanickou exkurzi. Na podzim roku 2005 organizoval zase v Litvínově mykologicko-bryologicko-lichenologický víkendový minikurz a v letech 2004–2005 vedl několik exkurzí v Českém středohoří a Krušných horách (obvykle spolu s Vítem Jozou).

Zájem o rostliny tedy Josefovi vydržel už natrvalo, a i když by se mnou jistě nesouhlasil, během let se vypracoval na dobrého znalce květeny cévnatých rostlin severozápadní části Čech. Neopomíjel ale ani mechorosty a lišejníky, stejně jako houby, které se zájmem ve volném čase určoval. Josef sice botaniku trvale považoval „jen“ za příjemnou výplň volných chvil, ale jeho znalosti v *scientia amabilis* se trvale zlepšovaly, takže v Severočeské pobočce České botanické společnosti postupně získal pověst dobrého floristy a časem i znalce domácí mykoflóry, častějších mechorostů i lišejníků (lichenizovaných hub). I ve vyšším věku neváhal studovat problematické taxony, jejichž znalost si zpravidla brzy osvojil (z cévnatých rostlin se dlouhodobě a celkem úspěšně učil např. ostružiníky). Mezi své nejvýznamnější počiny na poli domácí přírodovědy však počítá objev *Monoraphidium fontinale* – druhu zelené řasy (Chlorophyta), jejíž Josefův nález v Bílém potoce v Šumném dole u Litvínova roku 1997 byl prvním v celé České republice. Všeobecně je však Josef znám jako zdatný (byť amatérský) florista a mykolog s širokým mezioborovým přesahem. Přesto nikdy přehnaným sebevědomím v tomto ohledu netrpěl,

a byť byl pravidelným a aktivním účastníkem exkurzí, přednášek a dalších akcí a jeho znalosti byly obvykle srovnatelné s vedoucími exkurzí, pokaždé využíval těchto příležitostí k učení se a ochotně přenechával odborné slovo jiným. Rozhodně však vždy patřil k nejpilnějším zapisovatelům vzácných i běžných taxonů na pobočkových akcích. Josef vždy sbíral poměrně málo; do herbáře Oblastního muzea v Chomutově (CHOM) před časem daroval necelých 500 svých dokladových sběrů cévnatých rostlin a menší množství exsikátů lišejníků a hub, v čemž pokračuje dodnes. Zato se s objevem digitální fotografie stále více věnoval fotodokumentaci rostlin i jejich prostředí.

Josef si vždy pečlivě vedl terénní zápisníky; ty pro něj měly v době nedostatku kvalitní literatury význam hlavně jako určovací pomůcka. Záhy po svém vstupu do SP ČSBS (1975) začal pro zápis druhů na jednotlivých lokalitách používat předtištěné formuláře (tzv. škrtačí seznamy – „škrtačky“), do nichž v řadě případů postupně doplňoval floristické údaje i z dalších návštěv. Měl je však jen pro svou potřebu a jejich zveřejnění neplánoval, a tak jsou jeho podrobná floristická data k mnoha desítkám lokalit z Českého středohoří, Krušných hor, Poohří, Džbánů i dalších území v severozápadních Čechách dosud pouze v rukopisné podobě a na svoje zveřejnění teprve čekají.

Při focení v terénu u Bedřichova Světce v Lounském středohoří. Foto Tomáš Trčka, 1. května 1987.

Jeho zápisky jsou zajímavé i tím, že obsahují četné ochránářské i fenologické poznámky, zmínky o pozorované fauně obratlovců i bezobratlých, nálezy mechorostů, lišejníků i hub, informace o geologických jevech a dokonce i o krajinných změnách a krásách té, které navštívené lokality. Podobně si zaznamenával zjištění z různých cest po Čechách (především při příležitosti svých dovolených a pracovních pobytů v tzv. školách v přírodě) a na Slovensku. Jeho zápisky jsou kvalitní a svědčí o postupném zdokonalování se (nejen) ve znalosti domácí květeny. (Kéž by dnes bylo více takových učitelů s celoživotním zájmem o svůj obor, kteří se nespokojí s už kdysi naučeným a chtějí své kdysi nabyté základní odborné znalosti trvale prohlubovat!)

Josef své floristické zápisky a fotografie (a od roku 2006 také přesné záznamy z botanických vycházek zaznamenaných turistickou GPSkou) pokaždé ochotně a nezištně poskytoval těm, kdož o ně projevíli zájem. A se stejnou nezištnou ochotou mnohokrát dovedl zájemce o přírodu na potřebnou lokalitu určitého druhu rostliny – ať už šlo o studenta nebo o kolegu z botanické obce. Zdůrazňují, že pokaždé tak učinil nezištně, zcela samozřejmě uvedl autora prvotního nálezu té, které kytky (nešlo-li o jím objevenou lokalitu, pokaždé to ještě zdůraznil), a pokud se jelo autem, snažil se naopak prováděnému ještě přispět na benzín. A vždy Vás dovedl až na místo nálezu, bez sebemenšího náznaku jakéhokoliv „mlžení“ či dokonce nadřazenosti (což dodnes není, bohužel, zcela obvyklé). Když nad tím po letech přemýšlím, myslím, že také v kontextu botanické obce severozápadních Čech, s níž mám téměř čtvrt století aktivní kontakt, vlastně výborně plnil své celoživotní pedagogické poslání.

Josefovou ochotu sdílet data i fotografie proto příležitostně a nikoliv vzácně využívali někteří botanici či ochránci přírody působící v tomto regionu. Josef tak spoluautorsky přispěl např. do středoškolské učebnice botaniky kolektivu vedeném Karlem Kubátem (roku 1998 ji vydala Scientia) či nedávno vydané květeny Soosu kolektivu vedeného Jiřím Brabcem a Jiřím Velebilem (vyšla roku 2018), stejně jako do mnoha větších či menších příspěvků botanických kolegů. Zdaleka ne všichni však byli tak poctiví, a tak Josefovy pracně získané pečlivé botanické údaje najdeme v řadě prací dalších autorů, aniž by byl uveden, byť třeba jen v poděkování.

Kromě výše uvedeného byl Josef také několikrát osloven kolegy kvůli lektorování několika populárně naučných publikací, čemuž opět rád vyhověl (např. u přírodovědných průvodců k rezervacím Milá a Jezerka). Postupně se však odborné práci v botanice – autorské i lektorské – spíše vyhýbal. Když jsem se nad tím opakovaně pozastavoval, dostal jsem pokaždé stejnou odpověď – totiž že „jako fyzik a matematik či učitel těchto předmětů těžko může jeho jméno dané práci prospět“. Vždy ctil profesionalitu a také proto odkazoval na to, že je „jen autodidakt“. Za botanika, mykologa či dokonce znalce toho kterého území se Josef zkrátka vždy odmítal považovat a svou přílišnou skromnost si udržuje dodnes. Však se také vždy považoval především za učitele matematiky a fyziky. Pověst kvalitního botanika se značným mezioborovým přesahem, velkými didaktickými schopnostmi a širokým rozhledem nejen v přírodě severozápadních Čech tím však naštěstí ovlivnit nemůže.

Pro severočeskou botaniku je nepochybně škoda, že Josef velmi málo publikoval a ke všem článkům uvedeným v připojené bibliografii se vlastně nechal přemluvit uznávanými regionálními botaniky. Tím spíše, že jeho články byly vždy hodnoceny kladně a k popsáním územím jsou dosud jedinými či ojedinělými zdroji kvalitních údajů. Obdobně zpracovaných lokalit má Josef ve svých materiálech připraveno podstatně více. Stejně tak je velká škoda, že Josefova podrobná kartotéka vlastních náleзовých údajů k cévnatým rostlinám okresu Most, kterou začátkem 90. let 20. století v dobré víře předal Slavomíru Burešovi (tehdy vedoucímu referátu životního prostředí okresního národního výboru v Mostě; později byl za trestnou činnost své funkce zbaven), zmizela kdesi v nenávratnu. Floristicky pestré a přitom stále poněkud opomíjené Mostecko tak přišlo (pokolikáté už?) o další z důležitých pramenů k jeho poznání. Přesto Josefovy materiály dodnes patří k jedněm z mála

základních novodobých pramenů ke květeně i mykoflóře Litvínovska a Mostecka – a bezpochyby jimi ještě dlouho budou.

Josef vyrostl v generaci, která si vážila starších a zkušenějších. Vždy si vážil například už zmíněného Miloslava Tomana, chomutovského učitele a botanika Josefa Lorbera, ale dodnes uznává také kvality dalších kolegů, včetně těch mladších. Musím však také s jistým politováním uvést, že Josefovou mnohaletou snahu v poznávání flóry severozápadních Čech, která ho dovedla na úroveň znalostí, za něž by se nemusel stydět mnohý muzejní či univerzitní odborník, stejně jako jeho ochotu sdílet poznané vlastně dosud bohužel nikdo pořádně nevyužil. Myslím, že i díky tomu mohl Josef dlouhodobě spolupracovat s dalšími botaniky na své úrovni jen poměrně málo. Nepochybují, že by to zdejší botanice a samozřejmě i Josefově odbornému růstu bylo ku prospěchu. Ostatně, sdílení poznatků a oboustranná otevřená spolupráce není bohužel ani dnes zrovna silnou stránkou botaniků působících v severozápadních Čechách... Také pro mostecké muzeum není právě dobrým vysvědčením, že po odchodu Zdeňka Bártý z pozice muzejního zoologa v dubnu roku 1992 nedokázalo navázat s Josefem žádnou smysluplnou spolupráci a využít jeho potenciálu výborného odborníka i popularizátora.

V letech 1974–1994, tedy plných 30 let byl Josef také aktivním členem mykologického kroužku při závodním klubu ROH ČSD v Mostě. Kroužek tu založil a po řadu let (až do svého přesídlení do Teplic) velmi kvalitně vedl výborný mykolog a Josefův přítel Josef Šutara. I v dalších letech však Josef ve sběru i dokumentaci hub (především na Mostecku) Josef vytrvale pokračoval, čehož důkazem je např. jeden z mála publikovaných článků o vyšších houbách Litvínovska z roku 2008. Za houbami vyrážel ale především pro radost, tedy i z důvodů kulinářských. Každoroční houbové žně z pravidelných pobytů na chatě o dovolených bývaly téměř příslovečné. Protože ale není žádný houbařský laik, chodil na houby vždy prakticky po celý rok. Měl jsem štěstí, že jsem se mohl připojit k několika zimním vycházkám, které Josef s železnou pravidelností podnikal s litvínovským přítelem a dobrým fotografem Tomášem Trčkou dopoledne o 2. svátku vánočním (na Štěpána) do litvínovských lesů. Všichni jsme se z těchto zimních vycházek pokaždé vraceli s prima náladou, a kdo chtěl, mohl si obvykle odnést také něco jedlých hub domů na přilepšenou. Přiznám se, že mi tyto (i jiné) cesty s Josefem do přírody dnes velmi chybí; ale co naplat – žijeme dost daleko od sebe a času a možností se setkávat už není tolik, jako bylo dříve.

Činnost v ochraně přírody Mostecka a její popularizaci

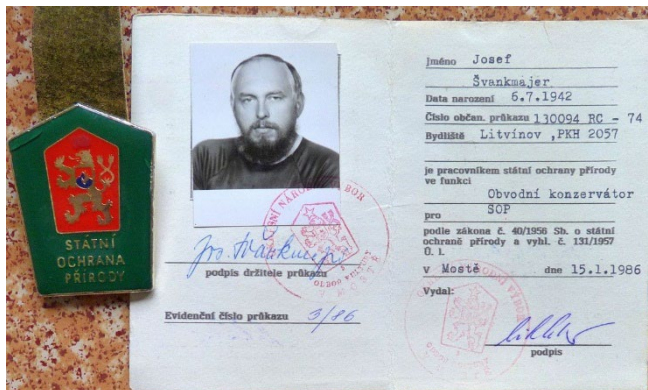
Na Josefovy vycházky za květenou Mostecka brzy navázala také jeho snaha o její ochranu. Zdejší mimořádně krásná a cenná příroda sice už v 60. a 70. letech 20. století začala být silně

Josef Švankmajer v terénu se zoologem a okresním konzervátorem Dobrovolného aktivu státní ochrany přírody Zdeňkem Bártou. Foto Tomáš Trčka, 30. května 1986.

poznamenána velkoplošnými změnami v krajině i druhové diverzitě, ale například Lounské středohoří i krušnohorské louky a lesy si tehdy ještě uchovaly řadu téměř nepostižených míst. Proto se Josef od roku 1976 zapojil jako tzv. zpravodaj do Dobrovolného aktivu státní ochrany přírody (DA SOP) při okresním národním výboru v Mostě. Tato organizace byla zřízena jako orgán státní ochrany přírody, který prováděl kontroly a brigády v chráněných územích a monitorování

Průkazka a služební odznak Josefa Švankmajera jako obvodního konzervátora Dobrovolného aktivu státní ochrany přírody (DA SOP).

chráněných druhů rostlin a živočichů.¹⁰ Pracovníci DA SOPu tehdy na Mostecku a Litvínovsku shromažďovali data o chráněných a ohrožených druzích rostlin a živočichů i památných stromech a v rámci brigád pomáhali při značení chráněných území, budování naučných stezek, informačních tabulí v rezervacích, stejně jako při osvětě pro veřejnost. Josef pro příslušný odbor kultury ONV v Mostě zajišťoval ale také fotodokumentaci a vedl kartotéku chráněných druhů rostlin na Mostecku. Z této činnosti existují stovky diapozitivů neocenitelné hodnoty, ale např. také jedinečná dokumentace legendárního mnohasetletého Albrechtického dubu, cíleně zničeného lidskou zlobou a hloupostí roku 1993. Josef zde v letech 1979–1990 pracoval jako obvodní konzervátor státní ochrany přírody (potom byl DA SOP zrušen). Tady musím zdůraznit, že šlo o funkce čestné – to znamená, že všechny zmíněné práce, včetně brigád, Josef vykonával ve svém volném čase a zdarma. S fotodokumentací mu obvykle pomáhal už zmíněný kamarád Tomáš Trčka; filmy a fotografie spolu řadu let vyvolávali na 1. ZDŠ v Litvínově ve sklepní místnosti, která sloužila jako fotokomora.

Další kapitolou v dlouholetém přínosu Josefa naší společnosti byla popularizační činnost. Diapozitivy s pěknými záběry vzácných a ohrožených druhů rostlin a chráněných území Josef po desítky let cíleně využíval k populárně naučným přednáškám pro žáky škol a veřejnost. V době, kdy nabídka populárně naučných pořadů o přírodě byla v televizi minimální a kdy zdaleka ne každý vlastnil fotoaparát (a patřičné znalosti), byly pro zájemce o přírodu „za humny“ takové akce požehnáním. Přednášky s ukázkovými záběry stepních kavylů, konikleců, divizny brunátné a dalších méně známých a přitom krásných druhů dávaly kromě konkrétního poučení zájemcům o naši přírodu také informaci (a vlastně i naději), že příroda severozápadních Čech není ještě úplně na odpis – ač se o to rozvoj průmyslu a zemědělství i nezastavitelná těžba surovin po desítky let bezohledně snažily.

¹⁰ Ochrana přírody v České republice v letech 1956–1992 spadala pod ministerstvo školství a kultury a byla upravena zákonem č. 40/1956 Sb. o státní ochraně přírody. Její výkon prováděly odbory kultury rad krajských národních výborů, které v každém správním okrese pověřovaly dobrovolné pracovníky státní ochrany přírody funkcí konzervátora, pro menší obvody (části okresů – v okrese Most to bylo Mostecko a Litvínovsko) pak funkcí zpravodaje. Ten byl spolupracovníkem příslušného konzervátora a jeho činnost byla (na rozdíl od konzervátora) neplacená. Jejich činnost zanikla politickými změnami po roce 1989, resp. zákonem č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny. Není bez zajímavosti, že okres Most zřídil tuto organizaci dobrovolníků jako jeden z posledních v České socialistické republice.

Z výletu za jarní květenou Lounského středohoří. Josef Švankmajer při focení hlaváčků jarních. Foto Ivan Bílek, 2. dubna 2005.

V 80. letech 20. století se na přednáškách pro veřejnost poměrně často používal jeden zajímavý způsob prezentace obrázků a informací. Dnes, kdy už několik desítek let běžně využíváme prezentace připravené ve snadno dostupných komerčních počítačových programech a všeobecně dostupný internet nás denně zahlcuje miliardami online dostupných filmových sekvencí, budou mladší ročníky už sotva tušit, co byl tzv. *diafon*. Šlo o připravený program s promítáním diapozitivních snímků a čtením doprovodného textu na určité téma.¹¹ Josef měl takových prezentací diapozitivů s doprovodným textem připraveno hned několik – a dovedně jich po léta využíval. Žáci i zájemci z řad veřejnosti se tak mohli dozvědět ucelené a zajímavé informace o rezervacích v Českém středohoří a jeho vzácné květeně či o tzv. Lesní naučné stezce Litvínov¹², kterou dodnes můžeme najít v lesním komplexu mezi Litvínovem a Mezibořím. Chráněná území Lounského středohoří (např. Milá, Jánský vrch a Chloumek) či Krušných hor na Mostecku (jako je např. Jezerka) měl Josef už před čtyřiceti lety výborně zdokumentované a dovedl by o nich i dnes bez přípravy zajímavě vyprávět a doplnit řeč šikovně vybranými diáky...

---

¹¹ Podobně byl využíván také kinofilm k prezentacím pohádek pro děti. Pamětníci si možná vzpomenou na běžně rozšířené promítačky značky Diax s modrými knížkami úsporného doprovodného textu.

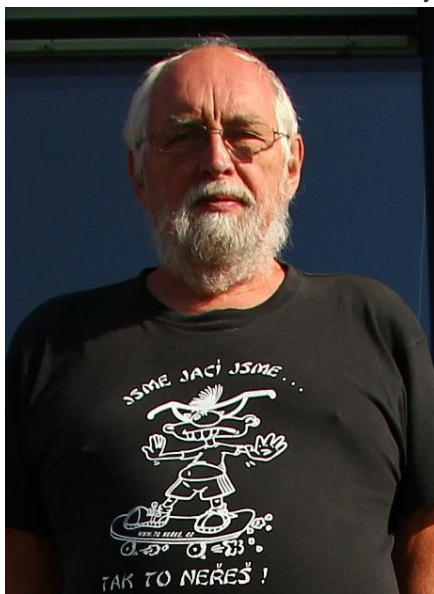
¹² Josef je hlavním autorem této naučné stezky i tištěného průvodce, který k ní v roce 1982 vydalo město Litvínov (viz bibliografie J. Švankmajera níže).

Na svou dřívější přednáškovou činnost Josef navázal i v letech 2010–2014, kdy si jej opakovaně vyžádala Městská knihovna v Litvínově.¹³ Jeho přednášky, zaměřené na popularizaci běžnějších i vzácných druhů hub, jejich celoroční sběr i konzervaci, ale také minulost i současnost ochrany přírody na Mostecku, měly pokaždé mimořádnou návštěvnost a Josef byl opakovaně oslovován knihovnou, stejně jako posluchači s žádostmi o další témata. Tehdy také rozšířil své přednáškové série o několik exkurzí, věnovaných především běžným i vzácnějším houbám na Litvínovsku a praktickému rozlišování jedlých hub od jim podobných jedovatých druhů.

Krátce z Josefova osobního života

Zatím jsme zmínili jen velmi málo z Josefova osobního života. Pro pořádek uveďme, že se 12. října 1974 Josef oženil a až do konce roku 2016 žil se svou ženou Zdeňkou v Litvínově. Jeho manželka byla rovněž učitelkou na základní škole, s aprobací pro výuku přírodopisu, tělesné a pracovní výchovy. (Zamlada ráda sportovala, plavala a cvičila. Byla členkou místního automotoklubu Svazarmu – její auta za sebou někdy v zatáčkách nechávala i nejednoho mužského šoféra, což řidička při pohledu do zrcátka komentovala poznámkou „Tak, pánové, kde jste?“.) Vychovali spolu tři děti – nejstarší dceru Alenu, syna Jana a nejmladší Zdeňku; čtyři Josefova vnoučata jsou už téměř dospělá. Josefova vysoká a statná postava byla vždy nepřehlédnutelná. V mládí koketoval se sportem; silácké výkony z mládí ostatně dokládá jeho postava i po osmdesátce. Muzikantská léta sice Josefa kdysi svedla také ke kouření cigaret, toho se však ve 30 letech jednorázově a definitivně vzdal. Až do roku 2012 byl jeho zdravotní stav velmi dobrý. Mírně se horšící zdraví a potřeby rodiny jej nakonec v důchodovém věku přiměly k tomu, že se rozhodl ke změně místa bydliště. Začátkem roku 2017 se proto manželé Švankmajerovi přestěhovali do Lázní Kynžvart v západních Čechách, kde Josef dodnes žije v blízkosti své nejmladší dcery a jejích dvou odrůstajících synů.

Ještě něco musím uvést. Z výše uvedeného by se snad mohlo zdát, že zaměstnání a koníčky Josefovi zabraly většinu volného času. Tak tomu ale nebylo a není, neboť na první místo odedávna stavěl svou rodinu. Když se ženil, měl už bouřlivá léta, v nichž občas vypil nejednu skleničku, už za sebou, a dnes si na historky z mládí vzpomene leda s mírným pousmáním. Kdykoliv měla rodina nějaké zásadní potřeby, nedovedlo ho nic přimět ke změně programu. I kdyby se právě otevírala poupata konikleců na kopcích Lounského středohoří, nebo měl jinde nějaký kolega mimořádně zajímavou botanickou akci s možností vidět dosud nepoznané druhy, nedalo se nic dělat – „úkol musel být splněn“. Na 1. místě – rodina.

Josef Švankmajer doma v roce 2021.

¹³ Josef tak mj. přispěl k tomu, že tato mimořádná kulturní instituce získala právě v roce 2013 ocenění v celostátní soutěži Ministerstva kultury „Knihovna roku“.

Josef je vždy přesný a dochvilný; váží, co vyslovit, takže i jím dané slovo je zárukou naprosté spolehlivosti. Schopnost dělat si legraci z toho, co je skutečně legrační, ale neztratil ani po osmi křížcích – stejně jako zodpovědný přístup k věci. Má výborný pozorovací talent a mimořádně vyvinutou schopnost kriticky vnímat události místního i světového významu, které mezi přáteli dovede obvykle s nadhledem výstižně a s pěknou češtinou okomentovat. Nejsem si jistý, jestli to Josef vůbec ví, ale pokaždé se od něj lze něco dozvědět – často i o nás samých. I méně příjemné věci však dovede podat tak, že se jen trochu vnímavý člověk chytne za nos. (S hlupáky čas nikdy neztrácel.) Mimořádně už na prvních společných botanických vycházkách jsem si všiml jeho poklidného, dalo by se říct gentlemanského chování (pokud mu byly přítomny dámy, vesměs to pokaždé oceňovaly). Pro mě bylo od začátku fajn, že mě (nenápadně) vzal pod „svá ochranná křídla“. Stačilo se jen zmínit, že jsem „od toho učitelského z Litvínova“ a rázem jsem si nemusel připadat jako úplný „zajíc“...

Nejen pro mě je Josef Švankmajer vzorem mimořádného přírodovědce, učitele i dobrého a správného chlapa. Poctivý stisk jeho dlaně je pro mě nezapomenutelný; tím spíše, že sám také nesnáším, když mi někdo vloží do ruky leklou rybu... Josefe, velmi Ti děkuji za všechny chvíle a momenty, které jsem s Tebou mohl zažít. Přeji Ti, ať se Tě drží dobré zdraví a máš ještě po mnoho let dobré dny i radost ze svých odrůstajících dětí i vnoučat. A samozřejmě ať máš ještě co nejvíce pěkných botanických i mykologických a jiných nálezů. Také Ti přeji další nálezy jetelových čtyřlístků, které se mně kupodivu stále ještě nedaří nacházet, zatímco Tobě se na botanických cestách (a nejspíš i jinde) nevyhýbají.

Vít Joza

Přírodovědná bibliografie Josefa Švankmajera

- Švankmajer J. & Tollinger V. (1982): Litvínovská lesní naučná stezka. (Průvodce naučnou stezkou). – [Ed. Městský národní výbor v Litvínově], Litvínov. 40 pp.
- Švankmajer J. (1992): Příspěvek ke květeně Šumného dolu u Litvínova. – Severočeskou přírodou, Litoměřice, 26: 5–16.
- Bělohoubek J. & Švankmajer J. (2000): Floristický materiál z floristických kurzů Severočeské pobočky ČBS [= České botanické společnosti] na Džbánu – Měcholupy 1995, Domoušice 1999. – Severočeskou přírodou, Litoměřice, 32: 45–58.
- Švankmajer J. (2008): Materiály z floristického kurzu Severočeské pobočky ČBS v širším okolí Litvínova. – Severočeskou přírodou, Litoměřice, 39: 85–89.
- Švankmajer J. (2008): Příspěvek k výskytu hub na Litvínovsku (2000–2008). – Severočeskou přírodou, Litoměřice, 39: 115–119.
- Bejček V., Dvořák V., Esterka J., Šťastný K., Švankmajer J. & Tyrner P. (2004): Koncepce péče o navržený přírodní park Litvínovská údolí. – Ms., 197 pp. [Depon. in: Krajský úřad Ústeckého kraje]

sestavil Vít Joza